

УДК 351.74 (477)

Бадахов Юрій Назірович,
здобувач кафедри
теорії та історії держави і права
Донецького юридичного інституту
МВС України

ПРАВОВІ ОСНОВИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ У 1941-1944 РР.

У статті зроблена спроба проаналізувати нормативно-правове забезпечення функціонування органів державної безпеки УРСР в період 1941-1944 років. На основі архівних матеріалів та існуючих напрацювань розкривається процес створення органів державної безпеки та їхнього реформування, еволюція компетенції даних органів; розкрито основні аспекти діяльності органів державної безпеки УРСР в вищезазначений період та її наслідки для тогочасного суспільства. Також з'ясовано обставини, в яких відбувався процес формування даних органів, а саме, в період зовнішньої агресії з боку нацистської Німеччини.

Ключові слова: державна безпека, нормативно-правове забезпечення, наркомат, військові трибунали, органи державної безпеки.

Постановка проблеми. Правові основи діяльності органів державної безпеки України у 1941-1944 рр. є важливою актуальною проблемою. Дослідження вказаної теми надає можливість висвітлити нормативно-правову базу діяльності органів державної безпеки української радянської республіки та проаналізувати її еволюцію у вказаний період. При цьому особливу увагу приділено проблемам правового забезпечення і функціонування Народного комісаріату державної безпеки УРСР.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досліджуванню вказаної проблеми присвячені роботи Д. В. Веденеєва [1], М. Ю. Гутмана, М. П. Маюрса [2], А. М. Калиниченка [5], А. М. Калюка [6], А. І. Колпакиди [18], В. Т. Окіпнюка [8; 9], Ю. П. Петрова [11], Н. В. Петрова, К. В. Скоркина [10], А. Севера [13], А. С. Терещенка [15], А. Є. Шевченка [17], М. В. Яковлева [19] та ін. Проте питання нормативно-правового забезпечення і функціонування органів державної безпеки УРСР в 1941-1944 рр. залишається недостатньо вивченим, що і визначає наукову новизну дослідження.

Постановка завдання. Завданням статті є проведення аналізу нормативно-правового забезпечення функціонування органів державної безпеки УРСР в період 1941-1944 років, дослідження структурних змін даних державних органів у зазначений період та з'ясування мети відповідних перетворень.

Вклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до наказу НКВС СРСР під № 001121 від 20 вересня 1939 р. було створено Білоруський і Український пограничні округи, які 15 жовтня офіційно узяли під охорону державний кордон [18, с. 7]. Наказом НКВС СРСР під № 001527 від 27 грудня 1939 р. також визначалися заходи по посиленню охорони державного кордону саме на ділянці західних областей УРСР [14, с. 108, 109].

2 січня 1940 р. НКВС разом з Наркоматом оборони видав інструкцію, яка визначала порядок охорони межі і інші питання використання пограничних військ в умовах війни [15, с. 186]. Згідно наказу НКВС СРСР під № 00246 від 25 лютого 1940 р. був створений Західний пограничний округ з місцем дислокації у Львові, підлеглий Управлінню пограничних військ НКВД УРСР з передачею йому усіх пограничних частин [1, с. 450].

З початком Великої Вітчизняної війни структура і функції органів державної безпеки зазнали суттєвих змін.

На підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР і постанови Політбюро ЦК ВКП(б) від 3 лютого 1941 р. «Про розділення Наркомату внутрішніх справ СРСР на два Наркомати» був створений самостійний союзно-республіканський Наркомат державної безпеки (НКДБ) СРСР, основу якого представляли управління розвідки за кордоном, контррозвідки і таємно-політичне управління. Проте окремого положення про НКДБ СРСР не було прийнято і його статус не був затверджений. Проте його правовий статус визначався постановою Політбюро ЦК ВКП(б) від 3 лютого 1941 р. і загальною Директивою НКВС і НКДБ СРСР від 1 березня 1941 р. [13, с. 55]. Крім того, згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 3 лютого 1941 р., був утворений союзно-республіканський орган державної безпеки – НКДБ УРСР [8, с. 56].

З одного боку ця реорганізація органів державної безпеки була зумовлена розширенням повноважень республіканських органів держбезпеки, а з іншої – ускладненням функцій правоохоронних органів із-за створення спеціалізованих підрозділів.

Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня в 1941 р. «Про воєнний стан» також змінилася підлеглисть правоохоронних органів окремих місцевостей, оголошених на воєнному стані. Усі ці нововведення значно розширили функції органів державної влади в області оборони, охорони громадського порядку, проте повноваження органів державної безпеки передавалася військовим радам фронтів, армій, військових округів, а де вони були відсутні – вищому командуванню військових з'єднань [2, с. 18]. Цим же Указом Президія Верховної Ради затвердила Положення про військові трибунали в місцевостях, де оголошувався воєнний стан і в районах бойових дій. Згідно Положенням, військові трибунали створювалися при військових округах, фронтах і флотах, при арміях, корпусах і інших військових з'єднаннях і воєнізованих установах. Військові трибунали реорганізовувалися до лінійних судів залізничного і водного транспорту. Положення визначало порядок комплектування, осудність справ військовим трибуналам, порядок розгляду ними справ і оскарження вироків.

Крім того, діяли трибунали військ НКВС, які розділялися за територіальною ознакою на окружні і обласні. У прифронтових місцевостях, де вводився надзвичайний стан, обласні і районні суди трансформувалися у військові трибунали [16, с. 532]. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 р. «Про воєнний стан» зіграв також помітну роль в подальшому адміністративному і кримінальному переслідуванні громадян, які вчинили правопорушення і злочини [12, с. 408].

24 червня 1941 р. керівники прифронтових республіканських і обласних управлінь НКДБ СРСР отримали нову Директиву СНК СРСР про завдання органів держбезпеки прифронтових областей. Вона доповнювала зміст попередньої директиви № 127/5809 і містила набір нових вказівок, зокрема – відносно активізації агентурно-інформаційної роботи [9, с. 56]. Внаслідок цього почалася активізація партизанської боротьби в тилу ворога. І потрібно помітити, що співробітники НКДБ були одними з ініціаторів

формування партизанських загонів на тимчасово окупованій ворогом території Радянського Союзу.

Низка урядових актів істотно розширили функції залізничних військ НКВС, які охороняли 54 залізниці країни. Відповідно до Директиви РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. і постановою уряду від 1 липня 1941 р. війська узяли під свою охорону об'єкти Народного комісаріату зв'язку [4, с. 186].

На початку Великої Вітчизняної війни активізувалася робота по централізації органів державної безпеки і внутрішніх справ. Постановою ДКО від 17 липня 1941 р. і Указом Президії Верховної Ради СРСР від 20 липня в 1941 р. НКВС і НКДБ СРСР були знову об'єднані в єдину структуру – НКВС СРСР під керівництвом Л. П. Берія, колишній нарком держбезпеки В. Н. Меркулов зайняв місце першого заступника. Другими заступниками наркома 30 липня 1941 р. були затверджені С. М. Круглов, В. С. Абакумов, І. А. Серов, Б. З. Кобулов, В. В. Чернишов, І. І. Масленников, А. П. Завенягин, Л. Б. Сафразьян і Б. П. Обручников.

На початку серпня 1941 р. відбулося аналогічне об'єднання органів держбезпеки і внутрішніх справ союзних республік, у тому числі і в УРСР [4, с. 331].

Таким чином, об'єднання наркоматів сприяло поліпшенню управління і взаємодії усіх правоохоронних органів на державному рівні [18, с. 242, 243]. В умовах військового часу значну роль в забезпеченні державної безпеки зіграли війська НКВС. Причому потрібно помітити, що нормативно-правове забезпечення функціонування військ НКВС в роки війни було обумовлено складною обстановкою на фронтах і загальною соціально-політичною ситуацією в країні. На першому етапі (літо 1941 р.) перебудова усіх частин і з'єднань, відповідно до завдань військового часу, ставила метою об'єднання усіх сил і засобів у напрямі зміцнення обороноздатності країни. Створений із запізненням керівний орган управління військ по охороні тилу (інститут фронтових і армійських начальників охорони військового тилу) так і не зміг впродовж усього періоду війни забезпечити координацію дій усіх видів військ НКВС з військовим командуванням фронтів (армій). Не була врегульована двоїстість їх підпорядкування: повного – НКВД СРСР, оперативного, – військовим радам фронтів і армій. Останні ж, розглядаючи в частинах НКВС найближчий військовий резерв, часто ігнорували їх охоронне призначення. Другий етап реорганізації військ НКВД (весна-літо 1943 р.) характеризується підготовкою переходу до мирного часу і висуненні на перший план саме охоронних функцій, спрямованих на боротьбу з : ворожою агентурою на звільнених територіях, злочинністю і діяльністю організацій (в т.ч. і військових), які проявляли опозиційність радянської влади [6, с. 12, 13]. Наказом НКВС СРСР від 28 квітня 1942 р. з метою посилення керівництва охорони тилу діючої армії Управління внутрішніх військ було реорганізоване в Головне управління внутрішніх військ НКВС СРСР [3, с. 222]. Необхідно відмітити, що діяльність органів державної безпеки мала відверто репресивний характер. Вже впродовж першого тижня війни, щоб не залишати ніяких «антирадянських елементів, потенційно корисних німцям», вказані органи здійснили масове знищення 15 тис. політичних в'язнів у в'язницях Західної України. Продовження подібних акцій «врегулював» наказ Сталіна № 270 від 16 серпня в 1941 р.

Під час відступу Червоної Армії за задалегідь заготовленими списками здійснювалися арешти «неблагонадійних», яким за блискавично сфабрикованими звинуваченнями військові трибунали ухвалювали, як правило, смертні вироки. Тих, хто ухилився від евакуації, заарештовували, підозрюючи в зраді. Наказом № 227 від 28 липня 1942 р. Сталін санкціонував створення загороджувальних загонів військ НКВС, яким

надавалося право розстрілу «в позасудовому порядку». Окрім створення і керівництва винищувальними батальйонами, організації озброєного опору в тилу ворога, на органи НКВС покладалися функції охорони військових тилів.

Після звільнення більшої частини території СРСР від німецько-фашистської окупації, відповідно до постанови Політбюро ЦК ВКП(б) і Указу Президії Верховної Ради СРСР від 14 квітня 1943 р. наркомат внутрішніх справ СРСР знову був розділений на два Наркомати – НКВС і НКДБ СРСР, а в травні 1943 р. відновив свою діяльність НКДБ УРСР. Наказом НКГБ ССРСР наркомом державної безпеки УРСР був затверджений С. Р. Савченко. Це призначення було закріплене Указом Президії Верховної Ради СРСР від 25 жовтня 1943 р. [9, с. 56]. Законом «Про створення військових формувань союзних республік і про перетворення в зв'язку з цим Народного комісаріату оборони із загальносоюзного в союзно-республіканський народний комісаріат» від 1 лютого 1944 р. Верховна Рада СРСР санкціонувала освіту в союзних республіках власних військових формувань.

Відповідно до цього в Конституцію СРСР передбачалося внести ряд доповнень, де, серед іншого, мали бути закладені нормативно-правові принципи організації військових формувань союзних республік [7, с. 500, 501]. Нормативно-правові принципи організації охорони, відновленої в 1944 р. межі в межах УРСР (у вигляді наказів, службових інструкцій і інших керівних документів), визначалися виключно союзним НКВС.

Компетенція НКВС України і командування Українського пограничного округу, як і раніше, обмежувалися правом лише оперативного управління і здійснення організаційно-тактичних заходів, спрямованих на посилення захисту західної ділянки державного кордону.

Постановою Ради Народних Комісарів СРСР від 19 квітня 1943 р. з Управління Особливих Відділів НКВС був виділений відділ контррозвідки народного комісаріату оборони СРСР. Тією ж постановою були створені Управління контррозвідки «СМЕРШ» ВМФ СРСР і відділ контррозвідки «СМЕРШ» НКВД СРСР.

Відповідно до Директиви ГУКР ДКО СМЕРШ під № 49519 від 9 вересня 1943 р. була затверджена Інструкція ГУКР ДКО СМЕРШ, спрямована на організацію розшуку ворожої агентури. Вона визначала розшук і ліквідацію ворожої агентури найважливішими завданнями СМЕРШа [15, с. 14]. Потрібно помітити, що боротьба СМЕРШа з ворожою агентурою особливо проявлялася на території України.

Після звільнення від німецьких загарбників території Західної України на органи і війська НКВС було покладено завдання боротьби з організацією українських націоналістів і українською повстанською армією (ОУН-УПА). Для проведення «чекістсько-військових операцій» окрім військ НКВС і підрозділів Львівського військового округу притягувалися сформовані з місцевого населення винищувальні батальйони і бійці радянської Армії.

Висновки. Отже, характеристика нормативно-правового забезпечення функціонування Народного комісаріату державної безпеки УРСР впродовж 1941-1944 рр. дає можливість зробити висновок, що формування загальносоюзного органу державної безпеки було пов'язане як з внутрішніми обставинами, що відбувалися в радянській державі, так і з навислою зовнішньою агресією з боку нацистської Німеччини. Причому мета цього процесу полягала у встановленні гіперцентралізації правоохоронної системи СРСР, спрощенні громіздкого апарату НКВС і посиленні ефективності розвідувальної і контррозвідувальної роботи.

Список використаних джерел

1. Веденеев Д. Спеціальна діяльність прикордонних військ НКВС СРСР в Україні в 1939 – 1941 рр. / Д. Веденеев // Военна історія Середньої Наддніпряниці : науковий збірник : матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції (м. Київ, 15 березня 2012 року). – К. : Національний військово-історичний музей України, 2012. – С. 449-454.
2. Гутман М. Ю. Правовые способы и методы укрепления дисциплины у войсках и органах НКВД СССР в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) / М. Ю. Гутман, Н. П. Маюрос // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. – 2008. – № 2. – С. 18-30.
3. Історія держави і права України : підручник : у 2-х т. / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина ; [кол. автор. : В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький та ін.]. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2000 – Т. 2. – 580 с.
4. История строительства внутренних войск. 1917-1945 гг. Краткий очерк / Гл. упр. внут. войск МВД СССР. – М. : Политиздат, 1978. – 332 с.
5. Калиниченко О. Н. Боевая и политическая деятельность пограничных войск на территории Украинской СРР в период Великой Отечественной войны : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. истор. наук ; Ин-т истории АН УССР / О. Н. Калиниченко. – К., 1980. – 24 с.
6. Калюк О. М. Війська НКВС (МВС) в Україні (1939-1953 рр.) : історико-правовий аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових вчень» / О. М. Калюк. – К., 2006. – 20 с.
7. Образование и развитие Союза Советских Социалистических Республик : сб. документов / под ред. В. С. Журавлева. – М. : Юрид. лит., 1973. – 736 с.
8. Окіпнюк В. Т. Народний комісаріат державної безпеки СРСР / В. Т. Окіпнюк // Юридична енциклопедія : в 6 т. / за ред. Ю. С. Шемшученко та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998 – . – Т. 4 : Н-П. – С. 55-56.
9. Окіпнюк В. Т. Народний комісаріат державної безпеки УРСР / В. Т. Окіпнюк // Юридична енциклопедія : в 6 т. ; за ред. Ю. С. Шемшученко та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998 – Т. 4 : Н-П. – С. 56.
10. Петров Н. В. Кто руководил НКВД. 1934-1941 / Н. В. Петров, К. В. Скоркин // Справочник ; [под ред. Н. Г. Охотина, А. Б. Рогинского] ; Общ-во «Мемориал»; Рос. гос. арх. соц.-полит. истории; Гос. арх. РФ. – М. : Полигран, 1999. – 504 с.
11. Петров Ю. П. Строительство политорганов, партийных и комсомольских организаций армии и флота (1918-1968) / Ю. П. Петров. – М. : Воениздат, 1968. – 544 с.
12. Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СРСР : в 4-х т. / [сост. : М. И. Юмашев, А. В. Калитеевская и Р. Н. Владимирцев] – М. : Изд-во «Известия советов депутатов трудящихся СССР», 1975. – . – Т. 3 : 1938-1975. – 480 с.
13. Север А. Маршал с Лубянки. Берия и НКВД в годы Второй мировой войны / А. Север. – М. : Алгоритм, 2008. – 240 с. – (Щит и меч).
14. Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне : сб. док. и матер. – М. : РИО ВКШ КГБ СССР им. Ф. Е. Дзержинского, 1985 – Т. 1. – 639 с.

15. Терещенко А. С. Чистилище СМЕРШа. Сталинские «волкодавы» / А. С. Терещенко. – М. : Изд-во ЭКСМО-Пресс ; Харьков : Изд-во Фолио, 2000. – 736 с.
16. Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. ; за ред. В. Д. Гончаренка ; [3-є вид. перероб.]. – [уклад. В. Д. Гончаренко, О. Д. Святоцький]. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 800 с.
17. Шевченко А. Є. Організаційно-правові аспекти становлення та адміністративної діяльності спеціальних підрозділів НКВС України на транспорті у кінці 20-х – середині 40-х рр. XX ст. : монографія / А. Є. Шевченко. – К. : Національна академія наук України, інститут історії України, 2005. – 472 с.
18. Энциклопедия секретных служб России / авт. – сост. А. И. Колпакиди. – М. : ООО «Транзиткнига», 2004. – 800 с.
19. Яковлев М. В. Историко-правовая оцінка діяльності НКВС України у 1929-1939 рр. / М. В. Яковлев // Актуальні проблеми нормативно-правового забезпечення діяльності та професійної підготовки працівників правоохоронних органів (м. Івано-Франківськ, 15-16 квітня 2011 р.) – Ч. II. – Івано-Франківськ : «Тіповіт», 2011. – С. 183-186.

Бадахов Ю. Н. Правовые основы обеспечения деятельности органов государственной безопасности Украины в 1941-1944 гг.

В статье сделана попытка проанализировать нормативно-правовое обеспечение функционирования органов государственной безопасности УССР в период 1941-1944 годов. На основе архивных материалов и существующих наработок раскрывается процесс создания органов государственной безопасности и их реформирования, эволюция компетенции данных органов; раскрыты основные аспекты деятельности органов государственной безопасности УССР в вышеупомянутый период и его последствия для общества того времени. Также выяснены обстоятельства, в которых происходил процесс формирования данных органов, а именно, в период внешней агрессии со стороны нацистской Германии.

Ключевые слова: государственная безопасность, нормативно-правовое обеспечение, наркомат, военные трибуналы, органы государственной безопасности.

Badahov Ju. N. The legal framework to ensure the activities of the national security of Ukraine in 1941-1944

The article attempts to analyze the regulatory support the functioning of the state security of the USSR in the period of 1941-1944. On the basis of archival material and existing developments revealed the process of establishing state security bodies and their reform, the evolution of the competence of these bodies; It covers the main aspects of the activities of the state security of the USSR in the above-mentioned period and its implications for society of the time. Also clarified the circumstances in which there was a process of formation of these bodies, namely, during the period of external aggression by Nazi Germany.

Key words: national security, regulatory support, commissariat, military tribunals, the public security organs.

